

مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران

بهزاد مسعودی اصل^{۱*}، احمدعلی فرزین^۲، شهره جوادی^۳، ناصر براتی^۴

۱. پژوهشگر دکتری معماری، پژوهشکده نظر.

۲. دکتری معماری، دانشیار دانشگاه تهران.

۳. دکتری تاریخ هنر، استادیار گروه مطالعات عالی هنر، دانشگاه تهران.

۴. دکتری شهرسازی، دانشیار دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۲۸ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۴/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۵/۰۱ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۷/۰۱

چکیده

بیان مسئله: براساس آمارهای موجود، در ایران به عنوان کانون اصلی تشیع بیش از چهارهزار امامزاده وجود دارد و در طول دوران اسلامی ایران، بناهای آرامگاهی با شکوهی جهت این امامزادگان ساخته شده که گونه ویژه‌ای را در معماری ایران پس از مساجد تشکیل می‌دهند. نکته قابل توجه در مورد بسیاری از بناهای امامزادگان تأثیر اساسی آنها بر روند شکل‌گیری، هویت‌بخشی و گسترش بسیاری از شهرهای ایران دوران اسلامی است. از این رو با توجه به اهمیت بنیادی و اعتقادی بناهای آرامگاهی امامزادگان در ایران، کنکاش و پژوهش در ابعاد مختلف منشأ و نحوه پیدایش و مبانی شکل‌گیری و توسعه آنها از اهمیت فراوانی جهت شناخت بهتر و الگوگیری معماران حائز اهمیت است. البته لازم به یادآوری است که علاوه بر مقابر امامزادگان شیعه بسیاری از آرامگاه‌ها در نقاط مختلف سنی‌نشین ایران با همین الگوها موجود است که منسوب به صحابه پیامبر، خلفای راشدین و علمای اهل تسنن است.

هدف تحقیق: واکاوی این جستار و بررسی اهمیت و جایگاه مبانی معماری مقابر متبرکه مذهبی در مکتب شیعه می‌تواند روزه‌های جدید در بحث معماری ایرانی-اسلامی بگشاید. و در واقع هدف اصلی پژوهش حصول اصول و مبانی معماری مقابر امامزادگان و چگونگی و شناخت اشتراکات آنها به صورت مفهومی و بصری و نهایتاً استفاده از این اصول در معماری یادمانی آرامگاهی دوران معاصر به عنوان مبانی نظری است.

روش تحقیق: این پژوهش به روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از روش تحقیق کیفی به تحلیل محتوا و در نهایت با استفاده از استنتاج به بیان اصول کلی می‌پردازد. جمع‌آوری اطلاعات از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و اسناد معتبر تاریخی و تحقیقات میدانی صورت گرفته است. در این راستا ابتدا پیشینه تاریخی و مبانی نظری مبحث مورد بررسی قرار گرفته، در مرحله بعد پنج نمونه از گونه‌های شاخص دوره‌های مختلف انتخاب شده و مؤلفه‌های هندسه بنا، عناصر شکل‌دهنده، موقعیت مکانی، طبیعت‌گرایی و تزیینات در آنان مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری: نهایتاً این یافته‌ها، نکات قابل توجهی را در ارتباط با اصول و مبانی معماری مقابر امامزادگان نمایان ساخته و بیانگر این مهم است که علی‌رغم وجود تفاوت زمینه‌ای در دوره‌های مختلف، فرم‌ها و حتی نقش متفاوت کارکردی گونه‌های معماری امامزادگان، همه دارای اصولی مشترک و یکسان نظیر طبیعت‌گرایی، نمادگرایی، درون‌گرایی، مصالح مشترک بومی، هندسه چند ضلعی‌های منتظم، استفاده از نمادها و عناصر مقدس مذهبی نظیر چهارطاقی و کارکرد فضای جمعی هستند.

واژگان کلیدی: معماری امامزادگان، معماری مرگ، آرامگاه، مبانی معماری، اماکن مقدس.

مقدمه

معماری مقابر امامزادگان در ایران و در نهایت یافتن اصول و راهکارهای موجود براساس تکیه‌گاه‌ها و مبانی نظری مطمئن، جهت تدوین فرآیند و شیوه مناسب برخورد با موضوع معماری یادمانی آرامگاهی در ایران است. متأسفانه علی‌رغم وجود نمونه‌های شاخص این‌گونه معماری در ایران و اهمیت سیاسی و مذهبی آن، کمتر پژوهش‌های جامعی با عنوان فوق در این خصوص صورت گرفته است. هر چند می‌توان به برخی تحقیقات مرتبط صورت گرفته دو دهه اخیر در خصوص معماری آرامگاهی ایران و نتایج حاصل از آن به شرح ذیل اشاره کرد:

• مبانی نظری معماری امامزادگان

در میان تمامی بناهای مذهبی، مقابر و به طور اخص امامزادگان در کنار مساجد، مهم‌ترین بناهای ایران اسلامی به شمار می‌آیند.

در مطالعه پیرامون تاریخچه مقابر در ایران می‌توان خاطر نشان شد که این ابنیه درگوشه و کنار شهرهای ایران به صورت طبیعی و ارگانیک به صورت فضای زیارتی تفرجگاهی شکل گرفته و به کمال رسیده‌اند (حسینی، ۱۳۸۹). پس از ساسانیان، با آمدن دین مبین اسلام، ساختار آرامگاه به شدت زیر سؤال رفت، به طوری که پیامبر اکرم (ص) فرمودند بر مؤمنین پسندیده است بر روی قبر هیچ بنایی ساخته نشود بلکه لازم است قبر با زمین به طور کامل هم سطح باشد. در آن زمان مسلمانان، بنا به دستور حضرت محمد (ص) باید از هرگونه گریه و شیون، ناله و زاری بر روی مزار مردگان دوری می‌کرده و شدت کار به جایی رسید که مدفن مردگان باید با زمین هم سطح می‌شد و اثری از آن باقی نمی‌ماند (غروی، ۱۳۷۸). بدین ترتیب در صدر اسلام نمی‌توان هیچ اثر خاصی از آرامگاه دید. اما در همان سال‌ها با این استدلال که زمین بالای گور سرداران بزرگی که در جنگ‌های مرزی کشته می‌شدند باید از تعرض باد و باران دور باشد، احداث سایه‌بان جایز شد. پس از مدتی قبر اصحاب بزرگ پیامبر نیز به وسیله شاخص‌های چوبی و چادری پوشانیده و به نام قبور سایه‌بانی معروف شد. به هر حال در صدر اسلام، رواج عقیده‌های بنیادی اسلام مانع از آن شد که توسعه آرامگاه‌ها شکل اساسی به خود گیرد. در دوره سامانیان مقبره امیراسماعیل سامانی، گنبد قابوس و گنبد علی ابرقو ساخته شد که به نظر می‌رسد که هر یک به نوعی از معماری پیش از اسلام الهام گرفته‌اند. سنیان سلجوقی شکل آرامگاه‌ها را متنوع کرده، ساختاری به نام برج - مقبره را به وجود آوردند که بر ارتفاع‌گرایی تأکید می‌کرد (دانشوری، ۱۳۹۰).

در قرآن آیات مشخصی برای تدفین مردگان ذکر شده و دفن کردن در خاک به عنوان یکی از اصول مهم شریعت مورد تأکید قرار گرفته است. کفن کردن و غسل جز در مورد شهدا

معماری مقابر امامزادگان از متنوع‌ترین و ماندگارترین گونه‌های معماری در ایران پس از مساجد است که در زمره اماکن مقدس قرار دارد. ساخت این نوع بناها در ایران به خاطر گرایش‌های شیعی، نسبت به دیگر کشورهای اسلامی بیشتر مشهود است و می‌توان با مطالعه آثار و بناهای آن و فرآیند شکل‌گیری و تغییرات آن در یک جامعه‌گذار، تحولات آن را به درستی مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. نقش یادمانی و نشانه‌ای این‌گونه معماری در دوره‌های مختلف تاریخی بسیار قابل توجه است «مقابر متبرکه که ضمن داشتن مرکزیت در استخوان‌بندی شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی اجتماعی شهروندان در مناسبت‌ها و ایام خاص هستند» (پیرنیا، ۱۳۸۴). از این‌رو مقاله حاضر به تحلیل و ارزیابی معماری مقابر امامزادگان در ایران می‌پردازد. زیرا این بناها در بعد فرهنگی و اجتماعی جاذب افراد و گروه‌های جامعه در فضایی با قابلیت حس و حال مذهبی و روحانی بوده، همچنین نماد پایدار فرهنگی و هویتی محسوب می‌شوند. در بعد کالبدی نیز مقابر متبرکه، در نقاط کلیدی و ساختاری شهرها یا در دل طبیعت قرار دارند. «تفرج در دامان طبیعت و زیر سایه درختان منظر مثالی برای شاعران ایرانی بوده که با سنت زیارت اهل قبور و گردشگری آیینی پیوند خورده است» (مسعودی‌اصل و فرزین، ۱۳۹۵) ضمناً ارتباط و اتصال فضاهای امامزاده‌های داخل بافت شهری با اجزا و عناصر پیرامون خود به ویژه شبکه معابر و مسیرهای اصلی و فرعی، مساجد، بازارها و محله‌های پیرامونی، و همچنین مکان‌یابی و همجواری امامزاده‌های خارج بافت شهری با عناصر طبیعی نظیر آب، درخت، کوه و ... دارای اهمیتی قابل توجه است. «جوادی» در این زمینه چنین می‌گوید: «در دوره اسلامی آب و درخت ذاتاً دارای تقدس نیست اما به واسطه نقش مهم آنها در زندگی مردم و ارتباط با باور کهن و تأکید قرآن کریم مورد توجه و مطلوب شمرده می‌شوند» (جوادی، ۱۳۹۲). با بررسی و تحلیل گونه‌های مختلف مقابر امامزادگان می‌توان دریافت که آنها از تنوع زیادی برخوردارند و تأثیر بسیاری در محیط اطراف و منظر شهری دارند. در این مقاله تلاش شده با مطالعه و ارزیابی نمونه‌های منتخب که در ابعاد کارکردی، هویتی و زیباشناسانه از موفقیت بیشتری برخوردارند به اصول و قواعد حاکم بر آنها پی برد.

• پرسش اصلی پژوهش

۱. اصول و مبانی حاکم بر معماری مقابر امامزادگان کدامند؟

بیان مسئله و پیشینه تحقیق

هدف اصلی این پژوهش، بررسی تئوریک در خصوص مبانی

جدول ۱. پیشینه تحقیقات انجام شده در خصوص معماری آرامگاهی. مأخذ: نگارندگان.

نام مقاله و تاریخ	نویسنده	موارد مطرح شده
مزار پیرمراد منظر فرهنگی ایبئی شهرستان بانه (۱۳۹۰)	فرونوش مخلص، احمدعلی فرزین، شهره جوادی	بیان مبانی و مفاهیم فرهنگی ایبئی متبلور در منظر فرهنگی طبیعی مقبره پیر مراد بانه
بررسی روند شکل گیری معماری آرامگاهی ایران دوران اسلامی (۱۳۸۸)	سید هاشم حسینی	ارتباط مستقیم ساخت معماری آرامگاهی با جریانات تصوف در ایران
عوامل تاثیر گذار بر روند شکل گیری بناهای تدفینی ایران در قرون میانی اسلام (۱۳۹۱)	ساحل قاسمی	از مهم ترین عوامل در شکل گیری آرامگاهها قدرت سیاسی و اقتصادی کشور و از نظر معماری و فرم دو عامل زرتشتی و رسوم اقوام ترک
هنرهای اسلامی در معماری امامزادگان (۱۳۹۰)	اسماعیل معروفی اقدم، علی اصغر محمودی نسب	کاشی کاری از مهم ترین و پرکاربردترین هنرها و اوج تزئینات معماری در بنای امام زادگان
تاملی بر نقش زیارتگاهها در هویت منظر شهر (۱۳۹۰)	احمدعلی فرزین	امامزادگان به عنوان با ارزش ترین مکانها و مؤلفه های سازنده درک مردم از شهر و شکل دهنده منظر شهری
تلفیق هنر و دین در معماری امامزادگان (۱۳۹۳)	سید علی اصغر طباطبایی نیا	وجود انواع هنر (خوش نویسی کتیبه ها، مقرنس ها، گچ بری های برجسته و ...) در محیط امامزادگان بسیار اثرگذار بر نظام و شاکله احساسی مخاطب
بررسی نقش مذهب شیعه بر هنر و معماری امامزادگان ایران (۱۳۹۵)	مظفر عباسزاده، ایلقاراردیبلچی، ریحانه یعقوبی، صبا مخلوقی	تمامی هنرهای مورد استفاده در این گونه آرامگاهی به بیان مفاهیم شیعی می پردازد.
مکان های مقدس مازندران (۱۳۸۸)	شهره جوادی	بسیاری از اماکن مذهبی گذشته پس از اسلام حفظ شده اما محتوا و گاه شکل عبادت و نیایش در آنها تغییر کرده است تا با آیین جدید هماهنگ شود.
اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت، کوه) (۱۳۸۶)	شهره جوادی	قرارگیری اماکن مقدس در کنار آب، چشمه و کوه یادگاری از باورهای کهن مبتنی بر طبیعت گرایی

که به صورت جدی در معماری مقابر پس از اسلام به خصوص برج مقبره ها قابل شناسایی است. گنبد قابوس به لحاظ عناصر سازنده تفاوت چندانی با مقبره کورش ندارد بر روی یک بلندی قرار گرفته، اتاقی برای تدفین دارد و دارای سقف شیب دار و البته قابل مشاهده از دور دست است.

ارتباط با الگوی چهارتاقی

نمونه ای از تک مقبره یا بنای یادمانی مقبره کورش در پاسارگاد است و نمونه اسلامی از مقبره یادمانی می توان به گنبد قابوس اشاره کرد همان گونه که گذار می گوید چهارتاقی که «تنها بنایی است که معرف و نماینده معماری مذهبی ایران باستان» و «نمونه واقعی ابنیه ملی و همان که از آیین زرتشتی نشأت گرفته و همیشه سمبل کیش پیروان اهورامزدا» بوده است (گذار، ۱۳۷۱). چهار تاقی را از گذشته تاکنون به آتشکده های دوران ساسانی نسبت می دهند، اما قدمت چارتاقی به پیش از آیین زرتشت و زمان نیایش مهر و آناهیتا باز می گردد که در دین جدید این بناها به آتشکده تبدیل شده اند (جوادی، ۱۳۹۶). چارتاقی های منفرد و بکر در نقاط مختلف سرزمین ایران پراکنده اند که امروزه به بسیاری از آنها نام های مذهبی داده اند. بی شک اینها اماکنی مقدس بوده اند که اسامی اسلامی، دوام تقدس آنها را رقم زده است (منصوری و جوادی، ۱۳۹۵). معماری چهار تاقی به عنوان سنگ بنای الگوهای فضایی معماری ایرانی قطعاً نقش تأثیر گذاری در مقبره سازی ایرانی

و خواباندن جسد به گونه ای که روی او به سمت قبله باشد، امری لازم و بدیهی است. از سوی دیگر برجسته کردن قبر و ساختن بنا بر روی آن نه تنها توصیه نشده، بلکه به نظر می رسد در بسیاری از مذاهب اسلامی نهی نیز شده است. با این وجود یکی از ویژگی های مهم اسلام امکان انطباق آن با فرهنگ های موجود در سرزمین های تازه مسلمانان شده بود. ایرانیان نیز با پذیرش اسلام بخش مهمی از اسطوره های خود را در مورد مرگ و آیین تدفین و ساخت مقابر حفظ کردند. سنگ قبر که سنگی برای اطمینان از عدم بازگشت مرده در اسطوره های کهن بود به عنصری نمادین برای نشان دادن شخصیت متوفی به محلی برای بروز خلاقیت های هنر مذهبی تبدیل شد. برای بررسی مقبره سازی در دوره پس از اسلام باید توجه داشت که حدود ۸۰۰ سال پیش از اسلام و نزدیک به دو بیست سال پس از اسلام مقبره سازی در ایران مورد توجه نبوده پس با شروع مقبره سازی در قرن سوم هجری و ساخته شدن آثار با ارزشی چون گور امیر اسماعیل سامانی و گنبد قابوس این سؤال به ذهن می رسد که این معماری در حالی که نزدیک به هزار سال به صورت جدی وجود نداشته، چگونه خلق شده است. برای پاسخ به این پرسش سه مسیر متفاوت مطرح است که در ادامه ذکر شده است.

ارتباط با مقبره سازی هخامنشی به خصوص مقبره کورش

مقبره کورش به عنوان یک حجم مستقل و مرتفع با اتاقی برای تدفین و حضور افراد برای انجام مراسم آیینی مفهومی است

شیعی رشد چشمگیری می‌یابد. که نشان از اقتدار شیعیان در مناطقی از ایران دارد.

باحمله مغول به ایران و بی‌طرفی آنان در حمایت از مذاهب اسلامی راه برای ابراز وجود شیعیان گشوده شد (جعفریان، ۱۳۸۹). با روی کار آمدن مکتب شیعه در دوره ایلخانیان در این کشور، معماری ایرانی و به تبع آن مقبره‌سازی امامزادگان وارد برهه جدیدی از تاریخ خود شد. در ادامه نیز با گسترش مذهب تشیع، معماران و هنرمندان شیعه به انعکاس باورها و اعتقادات خود در گونه‌های خاصی از معماری مانند مساجد و آرامگاه‌ها پرداختند (غروی، ۱۳۷۸).

علی‌رغم شروع آرامگاه‌سازی از دوران سامانی و غزنوی دوره‌های ایلخانیان و تیموریان را می‌توان به عنوان نقطه اوج آرامگاه‌سازی امامزادگان در ایران شناخت، و می‌توان در این ادوار شاهد تبدیل آرامگاه‌های مجزا امامزادگان به مجموعه‌ای از بناها نظیر مسجد و مدرسه که بقعه امامزاده در میان داشتند، بود. با روی کار آمدن حکومت صفویان در ایران، هرچند مانند سابق ساخت مساجد، مدارس، کاخ‌ها، کاروان‌سراها و... ادامه داشت ولی با رسمی شدن مذهب شیعه، هنر و معماری زبان بیان مفاهیم و تعالیم دین اسلام و به‌خصوص مذهب تشیع شد. بدیهی است که در این مذهب مانند مساجد و آرامگاه‌های مذهبی و... فرصت ظهور و بروز این تعالیم بیشتر خواهد بود. در عهد صفوی و پس از آن قاجار نیز، توجه ویژه‌ای به ساخت مقابر باشکوه، تعمیر و تزیین آنها برای فرزندان ائمه (امامزاده‌ها)، علما و مقدّسین شد.

تحلیلی بر سبک شکلی معماری امامزادگان

اگرچه در ارتباط با ساختار شکلی و فرم معماری بناهای آرامگاهی، تقسیم‌بندی‌های متعددی صورت گرفته ولیکن براساس آنچه مورد توافق اکثر محققان قرار دارد در یک نگاه می‌توان آن را به دو دسته مقابر برجی شکل و مقابر به شکل قبه یا چهارگوش گنبددار تقسیم‌بندی کرد (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۴۳-۳۴۲). در اوایل دوران اسلامی ساخت مقابر چهارگوش گنبددار به عنوان یکی از شیوه‌های کهن آرامگاه‌سازی اسلامی نمایان گشت و از کهن‌ترین نمونه‌های برجی مانده این گونه آرامگاهی، مقبره اسماعیل سامانی در بخارا قابل ذکر است (اتینگهاوزرن و گرابار، ۱۳۷۸: ۳۰۱). هر چند از اواخر قرن چهارم ه.ق ساخت مقابر برجی شکل بر چهارگوش‌های گنبددار برتری یافت و در فاصله قرون پنجم تا هشتم ه.ق. یکی از فرم‌های اصلی مقبره‌سازی شد ولیکن بر خلاف مقابر برجی شکل - که از قرن نهم ه.ق. از رواج می‌افتد، مقابر چهارگوش گنبددار تقریباً در تمامی دوره‌های اسلامی رواج داشته است و از قرن نهم ه.ق. به بعد، به عنوان اصلی‌ترین شیوه مقبره‌سازی مطرح شده

پس از اسلام از خود بر جای گذاشته است. مخصوصاً باید توجه داشت که این الگو که ارتباط آن با زیگورات قابل بحث است در تمام دوره ساسانیان مهم‌ترین الگوی معماری مذهبی بوده و ناگهان پس از ورود اسلام به ایران برای مدتی حضور خود را در معماری از دست داده است. پس یکی از راه‌های ظهور دوباره آن در نزدیک‌ترین نوع معماری یعنی مقبره‌سازی است و گور امیر اسماعیل سامانی با پلان مربع و یک گنبد بر محل تقاطع محورهای بنا قطعاً زمینه ظهور مجدد چهارطاقی در معماری ایرانی است. اولین نمونه کاربرد چهارطاقی بعد از ورود اسلام به ایران در مساجد چهارطاقی بوده است. زیرا بسیاری از عبادتگاه‌های مسلمانان در دوره‌های اولیه اسلامی را آتشکده‌ها تشکیل می‌دادند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲). این سازه معماری باشکوه از یک سو دارای ویژگی‌های عمومی است که در تمام نمونه‌های برجی مانده با اندکی تغییرات به چشم می‌آید و از سوی دیگر با توجه به شرایط جغرافیایی منطقه و دوره زمانی ساخت بنا، نشانه‌هایی از تفاوت‌ها در آنها مشهود است. اما نکته‌ای که مورد توجه همگان است وجه اشتراک تمامی بناهای مذهبی ایران زمین - قبل از اسلام و بعد از ورود اسلام - چهارطاقی است (شایسته، ۱۳۸۷).

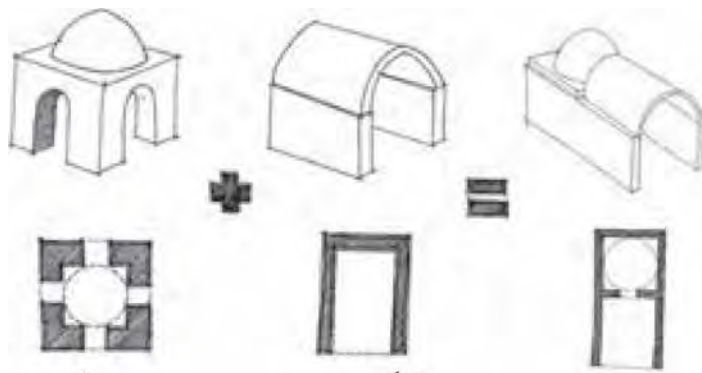
ارتباط با معماری خارج از ایران

با توجه به ممنوعیت طولانی مدت مقبره‌سازی در ایران الگوی مقبره‌سازی از دیگر کشورها به ایران با دو نظریه زیر منتقل شده است :

۱. دونالد ویلیامز محقق در معماری ایران معتقد است الگوی مقبره‌سازی از سوریه که یکی از سرزمین‌های متعلق به امپراطور رم بوده به ایران منتقل شده است البته وجود معابدی چون پانتئون و شباهت آن با برج مقبره‌های ایران این احتمال را به صورت جدی مطرح می‌سازد اگرچه این مسئله با اسناد دقیق قابل اثبات نیست.
۲. تأثیر از رسوم مردم مناطق شمال و شرق آسیای مرکزی که گورهای آنها به شکل یورت‌های بزرگ با مصالح پر دوام بود و جسد را در یک چادر تدفینی در معرض دید همگان قرار می‌دادند که دسته عزاداران به دور آن می‌گشتند. ضمن این‌که مردگان خود را در تپه‌ای به نام گورکان به خاک می‌سپردند (ثبوتی، ۱۳۷۰).

سیر تحول تاریخی مقابر امامزادگان در ایران

فعالیت گسترده در زمینه ساخت بقعه بر روی مشاهد معتبر و مزار امامزادگان از دوره حکومت آل بویه (۴۴۷ تا ۳۳۳ ه.ق) به ویژه در زمان پادشاهی عضدالدوله فنا خسرو آغاز می‌شود (رایس، ۱۳۸۱). در دوره سلجوقیان با وجود حکومت سنی مذهب، ترویج مذهب تشیع و ساخت آرامگاه برای بزرگان

تصویر ۱. مراحل شکل‌گیری مساجد چهارطاقی به شکل شماتیک. مأخذ: سلطان‌زاده، ۱۳۶۲.

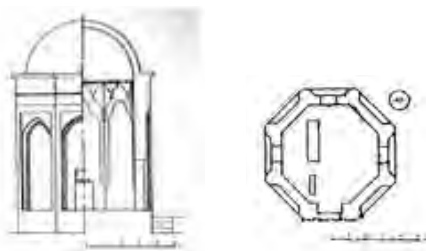
باشند، ثانیاً کمترین دخل و تصرفی در کلیت فرم معماری آن ایجاد شده باشد ضمن اینکه از مناطق اقلیمی متفاوت و دوره‌های مختلف معماری آرامگاهی باشند. از این‌رو ابتدا نمونه‌ها را به تفکیک بررسی و در نهایت نتایج به دست‌آمده دسته‌بندی می‌شوند.

است (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۶۶-۳۴۲). در دوره ایلخانی در مقابر گنبددار نوعی تحول جدید ایجاد می‌شود؛ بدین معنی که بنای آن به گسترش و عظمت بیشتری دست می‌یابد. بهترین مثال برای این گونه بناها گنبد سلطانیه در زنجان است (برتون، ۱۳۷۷: ۹۵). در دوره تیموری مقابر چهارگوش بیشتر در ابعاد کوچک بنا شده و به طور معمول بر یک جنبه بنا همچون پیش‌طاق یا گردن گنبد یا هر دو آن تأکید می‌شد (هیلن براند، ۱۳۷۷: ۳۵۹). ازدوران صفوی به بعد، به طور قطع نشانی از مقابر برجی شکل دیده نشده است و چهارگوش گنبددار تنها فرم مورد استفاده در معماری بقاع این دوران است. زیرا تا پیش از صفویه معماری تابع جغرافیا و محیط بود که در نقاط مختلف ایران انواع گنبد و مناره دیده می‌شود اما در حکومت صفوی آنچه در پایتخت رایج بود به عنوان الگو در سایر مناطق مورد توجه قرار می‌گرفت.

ارزیابی نمونه‌های موردی براساس معیارهای برآمده از تحلیل معماری امامزادگان

در این بخش با استناد به روش کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد تاریخی معتبر به مطالعه چند نمونه از مقابر متبرکه امامزادگان پرداخته می‌شود علی‌رغم اینکه ابعاد و جنبه‌های متفاوت کالبدی، محتوایی، تاریخی، کارکردی، اقتصادی، سلیقه‌ای، بومی و... مقوله تحلیلی معماری امامزادگان را مشکل می‌کند. لیکن نگارندگان براساس مطالعات صورت گرفته و مصاحبه با متخصصین مرتبط پنج مؤلفه اصلی «هندسه»، «عناصر شکل‌دهنده»، «مکان‌ساخت»، «طبیعت‌گرایی» و «نمادگرایی» را در معماری امامزادگان مورد توجه قرار داده است و نمونه‌های موردی را براساس معیارهای ذکر شده مورد تحلیل قرار داده است. ضمناً در انتخاب نمونه‌های موردی به رعایت اصول معماری مقابر متبرکه در قرون اولیه مقبره‌سازی در ایران اسلامی توجه شده و تلاش بر این است مقابری انتخاب شوند که اولاً دارای ارزش معماری بالایی

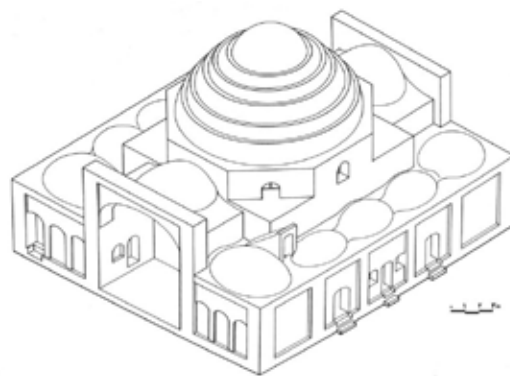
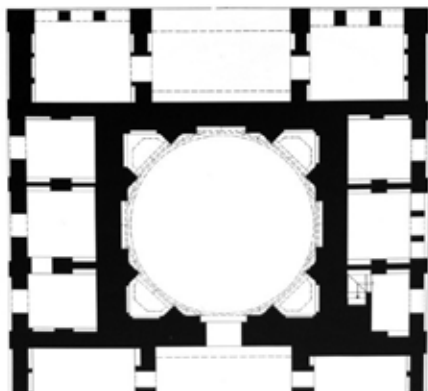
تصویر ۲. پلان، برش و نمای مقبره امامزاده جعفر اصفهان. مأخذ: www.Arthut.com

جدول ۲. دسته‌بندی کلی از معماری مقابر امامزادگان در ایران براساس دوران حکومت. مأخذ: نگارندگان.

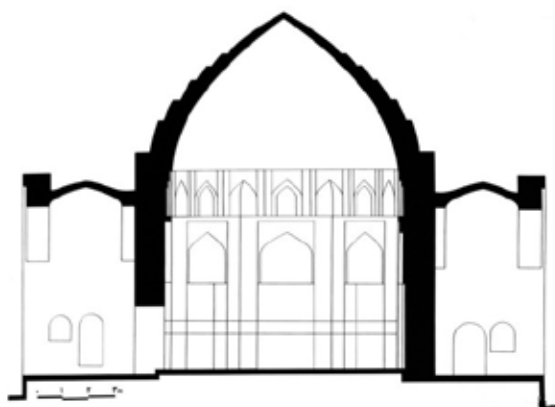
دوره حکومتی	نمونه شاخص	توضیحات
سامانیان و صفاریان	-	آرامگاه‌های چهار گوش گنبددار که ریشه در چارتاقی و آتشکده دارند.
غزنویان و سلجوقیان	بقعه دوازده امام یزد، امامزاده جعفر دامغان	ساخت مقابر برجی شکل، پلان‌های چند ضلعی منظم، افزودن سردابه، استفاده از پیش طاق، تزیینات آجری
ایلخانیان	امامزاده خدیجه خاتون میبد	استفاده از الگوی برج مقبره با ارتفاع بلند و نیز طاق‌نماهایی با عمق زیاد در نمای بیرونی مقابر امامزادگان، رواج ارسن مسجد، مدرسه بقعه، تزیینات گچی و رنگی
تیموریان	امامزاده قاسم جاپلق و ارسن شیخ صفی الدین اردبیلی	تأکید بر شکوه و ارتفاع گرابی، ساخت مدرسه و مسجد کنار امامزاده‌ها، افزایش تزیینات و کاشی کاری منقش به صورت‌های حیوانی و کتیبه‌های منظوم به خط نستعلیق، استفاده از طاق‌نما برای سردر و نماسازی
صفویان	بقعه امامزاده حسین قزوین، تکمیل حرم امام رضا و حضرت معصومه، قدمگاه نیشابور	ساخت مقابر گنبددار مجلل برای امامزادگان، بقعه امامزادگان به عنوان هسته یا مرکز نقل شهرها و قرارگیری سایر اندام‌های شهر در کنار آنان، تکمیل سلسله مراتب رسیدن به ضریح
افشاریه	امامزاده قاسم و حیدیه رباط کریم	ساخت مقابر امامزادگان با الهام از مقابر دوره صفوی و ادامه دهنده سبک آنها
زندیه	امامزاده بی بی خدیجه شیراز	کاهش ساخت مقابر امامزادگان، افزودن مناره طلاپوش به حرم امام رضا
قاجاریه	امامزاده ابوطالب شیراز	مرمت و تزیین، افزودن ایوان‌های منفرد و سه گانه به اتاق مربع شکل امامزادگان دوره صفوی، آیینی کاری مرقع امام رضا، طلا کاری گنبد حضرت معصومه

جدول ۳. معماری مقبره متبرکه امامزاده جعفر اصفهان. مأخذ: نگارندگان.

نام بنا	تاریخ ساخت	هندسه	مکان ساخت	عناصر شکل دهنده	طبیعت گرابی	تزیینات
امامزاده جعفر اصفهان	قرن هشتم ۷۲۵-۷۲۸ ه.ق	هشت ضلعی، رو به قبله، درونگرا، متقارن	احداث شده در میانه راه اصلی دسترسی به شهر قدیم اصفهان در جوار باغات در دل طبیعت	چهارتاقی، استفاده از چندضلعی‌های منظم و نمود اعداد زوج، ورودی، مقبره، گنبد	استفاده از گره چینی با نقوش گیاهی، کاربرد مصالح بومی و رنگ‌های طبیعی فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، خاکی	کتیبه نگاری، تلفیقی کتیبه و گره چینی، استفاده از خطوط کوفی ثلث، کاشی کاری، اندود داخلی آجری و گچ‌گری

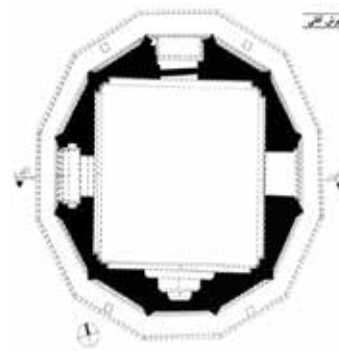
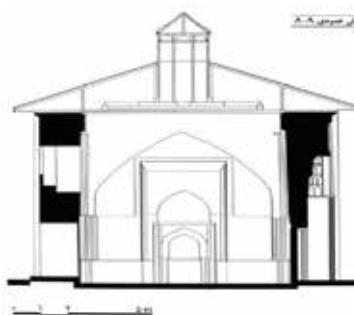
تصویر ۳ (الف). پلان، پرسپکتیو، برش و نمای مقبره متبرکه امامزاده یحیی، ورامین. مأخذ: www.Arthut.com.

تصویر ۳ (ب). پلان، پرسپکتیو، برش و نمای مقبره متبرکه امامزاده یحیی، ورامین. مأخذ: www.Arthut.com.

جدول ۴. معماری مقبره متبرکه امامزاده یحیی ورامین. مأخذ: نگارندگان.

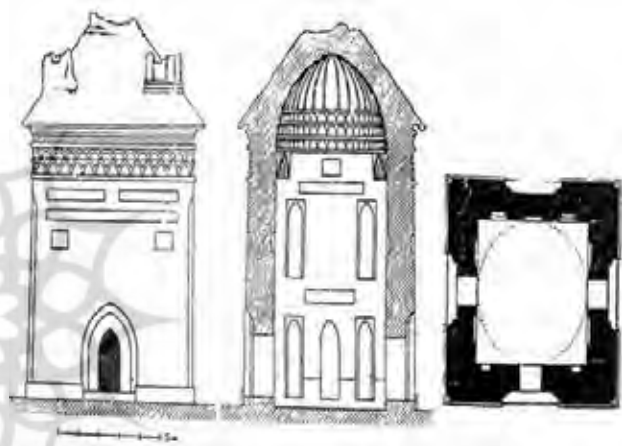
نام بنا	تاریخ ساخت	هندس	مکان ساخت	عناصر تشکیل دهنده	طبیعت گرابی	تزیینات
امامزاده یحیی ورامین	قرن هشتم ه ق ۷۰۷	فضای بیرونی مربع، داخلی هشت ضلعی، درونگرا، روبه قبله، متقارن	احداث شده در محله‌ای قدیمی معروف به «کهنه گل» میان باغ آرامگاه	چهارطاقی، استفاده از چندضلعی‌های منظم، ایوان، مقبره، ورودی، حیاط، گنبد	استفاده از گره چینی‌هایی با نقوش گیاهی، کاربرد مصالح بومی و رنگ‌های طلایی، فیروزه‌ای، لاجوردی، سبز، قهوه‌ای، هم‌جواری با آب و درخت	کتیبه نگاری، گره چینی، تلفیق کتیبه و گره چینی، استفاده از خط ثلث، کاشی ستاره‌ای، نقوش آجرکاری، اندود داخلی آجری و گچ‌بری

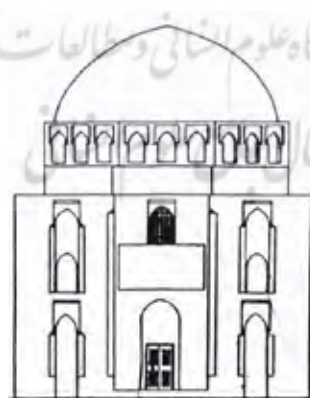
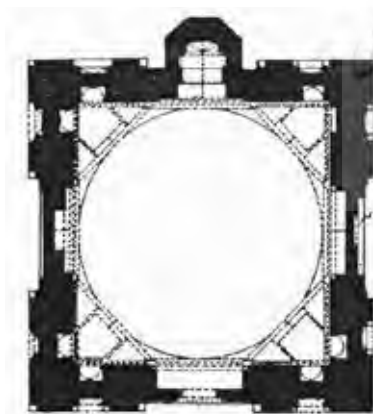
تصویر ۴. پلان، برش و نمای مقبره متبرکه امامزاده اسحاق، نور-مازندران. مأخذ: www.Arthut.com.

جدول ۵. مقبره متبرکه امامزاده اسحاق، نور. مأخذ: نگارندگان.

نام بنا	تاریخ ساخت	هتتمه	مکان ساخت	عناصر شکل دهنده	طبیعت گرای	تزئینات
امامزاده اسحاق	قرن نهم	فضای بیرونی	احداث شده در سحله قصبی	چهارطاقی، استفاده از چندضلعی‌های منظم و تود	کنده کاری و نقش گل و برگ	گهبری، آجرکاری، استفاده از خطوط کوفی.
گورکن	۸۲۵ م.ق	فضای داخلی	سرچشمه گورکن و در میان باغ	نعلب زوج در ساخت بنا	استفاده از رنگهای طبیعی	سختس کاری آجری، لعبد داخلی آجری و گهبری و سنگ
		سرج، درون گور، رو به ایله	گورستان قصبی	صحنی	قهرمانی، سفید خاکی	

تصویر ۵. پلان، برش و نماهای مقبره متبرکه شمس آل رسول، آمل. مأخذ: www.Arthut.com.

تصویر ۶. پلان و نماهای بقعه متبرکه دوازده امام یزد. مأخذ: نگارندگان.

جمع بندی بررسی نمونه های موردی

فنی ساخت را فراهم می کند.
- درون گرایی، متقارن بودن کلیه عناصر ساختمانی و اصالت بخشیدن به مقبره نیز از وجهه اشتراک تمامی بناهای مذکور است.

- در نمونه های مورد مطالعه توجه به ایجاد بناهای چندضلعی با اعداد زوج چهار، هشت، دوازده را مشاهده می کنیم که یقیناً تصادفی نبوده است. احتمالاً زوج بودن اضلاع امکانات

جدول ۶. معماری مقبره متبرکه شمس آل رسول، آمل. مأخذ: نگارندگان.

نام بنا	تاریخ ساخت	هندسه	مکان ساخت	عناصر شکل دهنده	طبیعت‌گرایی	تزیینات
امامزاده شمس آل رسول آمل	قرن هشتم	پلان مربع شکل، درون‌گرا،	در میان دشتی در حوالی آمل	چهارطاقی، استفاده از چندضلعی‌های منتظم، گنبد مخروطی، ورودی، مقبره	استفاده از رنگ‌های طبیعی قهوه‌ای، سبز، خاکی، قرارگیری در کنار آب و درخت	ردیف‌های قطار بندی آجری به صورت قاشقی، هلالی و تیغه‌ای، مقرنس کاری، کاشی کاری، گوشه‌سازی‌های هرمی شکل، کتیبه نویسی، کاربرد آجر با ابعاد مختلف، اندود داخلی آجری و گچ بری

جدول ۷. معماری بقعه متبرکه دوازده امام یزد. مأخذ: نگارندگان.

نام بنا	تاریخ ساخت	هندسه	مکان ساخت	عناصر شکل دهنده	طبیعت‌گرایی	تزیینات
بقعه دوازده امام یزد	قرن پنجم هجری در زمین آتشکده	پلان مربع شکل، درون‌گرا، متقارن، روبه قبله	در میان باغ مزار در محله فهادان یزد در جوار حسینیه و مسجد	چهارطاقی، استفاده از چهارضلعی منتظم، گنبد، ورودی	استفاده از رنگ‌های طبیعی قهوه‌ای، خاکی، قرارگیری در میان باغ	آجر کاری و نقوش آجری، مقرنس کاری، گوشه سازی، کاشی کاری، معرق کاری، کتیبه نویسی کوفی، اندود داخلی آجر و گچ

یا با افزودن عناصر معماری اسلامی به آن ایجاد شده‌اند. تزیینات به کار رفته در این بناها بیشتر نقوش کاشی کاری، آجر کاری و کتیبه‌نویسی هستند که در بناهای مقدس به آنها توجه می‌شود این تزیینات بیشتر در نمای بیرونی مشهود است و در فضاهای داخلی بیشتر آجری و اندود گچ است همچنین انتخاب نقوش گیاهان نیز بی‌ارتباط با فرهنگ و تاریخ باستان نیست برای مثال وجود انار یا گل نیلوفر در تزیینات ریشه در تقدس این گیاه در تفکر ایرانی دارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به تقدس امامزاده‌ها و فرهنگ زیارت قبور در ایران معماری امامزاده‌ها دارای دو وجه بیرونی (نمادین و تبلیغی) و درونی (مردم‌وار و ساده) هستند که در جهت تعریف وجه بیرونی بنا تلاش شده شکوه و عظمت و ماندگاری بنا برحسب شرایط اقلیمی و امکانات آن دوره خود در بیشترین میزان ممکن نسبت به دیگر بناها باشد. تزیینات به کار رفته (که البته با پیشرفت مصالح در هر دوره نوع تزیینات آن هم تغییر کرده است) درنمای این بناها نیز تعدادی اصول نشانه و نمادگرایی، طبیعت‌گرایی، در راستای تقویت وجه بیرونی بنا و نشان دادن جنبه‌های کارکردی و زیبایی‌شناسی به کار گرفته شده‌اند. در راستای تقویت وجه درونی، رویکرد اهمیت دادن به فضاهای درون‌گرای داخلی در مقیاس انسانی و استفاده از تزیینات ساده آجری و گچی جهت ایجاد حس و حال

- استفاده از آجر به عنوان مصالح اصلی در این نمونه‌ها در اشکال مختلف و با روش‌های گوناگون اجرا، علاوه بر نقش کاربردی و تزیینی یقیناً به دلیل ملاحظات اقلیمی و بومی بوده و گنبد برافراشته بر بالای بقاع متبرکه نمادی از اصل مرکزگرایی و نشانه‌ای بر اهمیت بنا و یادمانی بودن آن است. - تقدس مهم‌ترین مؤلفه برای بنای امامزادگان در اذهان عمومی محسوب می‌شود. به همین علت، علاوه بر وجود چهارطاقی به عنوان یک نماد مذهبی و مقدس باستانی و عناصر آشنای اجتماعی نظیر گنبد و ... در معماری آنان، عناصر طبیعی نظیر کوه، آب و درخت، که در باور عموم نیز مقدس شمرده می‌شوند نیز در اطراف این بناها دیده می‌شوند. در بررسی مکان‌یابی امامزاده‌های مورد اشاره ملاحظه می‌شود آنها در کنار جاده‌ها، باغات یا عناصر مقدس طبیعت نظیر درخت، آب یا بر بلندی کوه و تپه و در دامنه دشت‌ها قرار می‌گیرند. هر چند در دوره اسلامی آب و درخت ذاتاً دارای تقدس نیست اما به واسطه نقش مهم آنها در زندگی مردم و ارتباط با باور کهن و تأکید قرآن کریم مورد توجه و مطلوب شمرده می‌شوند. - خطوط به کار رفته در مرقد این امامزاده‌ها نیز علاوه بر وجه تزیینی و جاودانه کردن هنرهای مرسوم، به دلیل استفاده از آیات قرآن، ادعیه و اشعار جنبه معنوی و مقدس و آخرت‌گرایی به این اماکن می‌بخشد.

- هندسه و شکل پایه معماری این بناها چهارطاقی بوده که در برخی نمونه‌ها برحسب کارکرد، موقعیت و شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آنان گسترشی همه جانبه در فضا داشته

- یعقوب آرژند. تهران : سمت.
- برتون، جوئل پی. (۱۳۷۷). فضای مقدس. ت : مجید محمدی. نامه فرهنگ (۱) : ۱۴۵-۱۲۸.
 - پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۴). سبک‌شناسی معماری ایرانی. تهران : سروش دانش.
 - ثبوتی، هوشنگ. (۱۳۷۰). بررسی آثار تاریخی سلطانیه. چاپ اول. زنجان : ستاره زنجان.
 - جعفریان، رسول. (۱۳۸۹). اطلس شیعه. چاپ سوم. مشهد : آستان قدس رضوی.
 - جوادی، شهره. (۱۳۹۲). بازخوانی روایت باستانی آب و درخت در دوران اسلامی ایران. هنر و تمدن شرق، (۱۱) : ۵۰-۴۳.
 - جوادی، شهره. (۱۳۹۶). گزارش کارگاه نظریه‌های نو با عنوان اماکن مقدس در ایران. آرشیو پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
 - حسینی، سیده‌هاشم. (۱۳۸۹). معرفی سبک مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان. نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، (۴) : ۶۸-۵۷.
 - دانشوری، عباس. (۱۳۹۰). مقابر برجی سده‌های میانی ایران مطالعه‌ای نگاره شناختی. ت : جواد نیستانی. تهران : سمت.
 - رایس، دیوید تالبوت. (۱۳۸۱). هنر اسلامی. ت : ماه ملک بهار. تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.
 - سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. چاپ اول. تهران : انتشارات آگاه.
 - شایسته، محسن. (۱۳۸۷). گزارش ثبتی بقایای معماری آتشکده. بیرجند : سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان خراسان جنوبی.
 - غروی، مهدی. (۱۳۷۸). آرامگاه درگستره فرهنگ ایرانی. تهران : انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 - گدار، آندره. (۱۳۷۱). آثار ایران. ت : ابوالحسن سروقدمقدم. مشهد : موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
 - نصر، سیدحسین. (۱۳۹۱). هنر و معنویت اسلامی. ت : قاسمیان، رحیم. تهران : انتشارات حکمت.
 - منصور، سید امیر و جوادی، شهره. (۱۳۹۵). سه‌گانه منظر ایرانی. چاپ اول. تهران : انتشارات پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
 - مسعودی اصل، بهزاد و فرزین، احمد علی. (۱۳۹۵). مردم پسندی در پادمان‌های شهید. مجله منظر، (۳۴) : ۱۲۵-۱۱۸.
 - هیلن براند، رابرت. (۱۳۷۷). هنر و معماری اسلامی. ت : ایرج اعتصام. تهران : شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.

خلوت و معنویت مدنظر قرار گرفته است. ضمناً با مد نظر قراردادن توصیفات قرآنی راجع به صورت بهشت، همچنین امتزاج فرهنگ تفرج و زیارت در ایرانیان، معماری امامزادگان و فضاهای آنان بر حسب امکاناتشان در راستای الگوی باغ ایرانی قرار دارند. از این‌رو هر اندازه امکاناتشان افزون‌تر بوده مبدل به یک فضای باغی و تفرجگاهی مفرح شده‌اند.

ضمناً در یک جمع‌بندی و دسته‌بندی کلی در خصوص معماری امامزادگان در ایران می‌توان آنها را به دوگونه داخل بافت‌های شهری و خارج از فضاهای بافت‌های شهری تقسیم‌بندی کرد که علی‌رغم داشتن اصول و مبانی و اشتراکات فراوان دارای خصوصیتی مجزا و به شرح ذیل هستند :

• گونه معماری امامزادگان خارج از بافت و فضاهای شهری

در این‌گونه مشابه سایر بناهای مقدس در ایران باستان و با توجه به سنت‌های پیشینیان در ارتباط مستقیم با طبیعت هستند و هم‌چواری بنا با عناصر طبیعی نظیر آب، درخت، کوه و دشت کاملاً مشهود است و همچنین این طبیعت‌گرایی در رنگ‌ها، مصالح و نقوش به کار رفته نیز قابل مشاهده است. در این‌گونه از معماری امامزادگان کل بنا جنبه نشانه‌ای و یادمانی دارد.

• گونه معماری امامزادگان داخل بافت و فضاهای شهری

مقابر امامزادگانی که در ارتباط با شهر و فضای شهری قرار داشته‌اند به عنوان منظر فرهنگی شهر و یک فضای جمعی در ارتباط با راه‌ها و فضاهای دیگر کارکرد داشته‌اند. در این مقابر حیاط نقش پررنگ‌تری از خود بنا داشته است به گونه‌ای که بناهای مقابر بیشتر برای زیارت و عبادات فردی مورد استفاده قرار داشته و اصل فضا حیاط این مقابر بوده که به نوعی جایی برای فضای جمعی و تعاملات اجتماعی بوده است. در این بناها معمولاً عنصری نظیر گنبد جنبه نشانه‌ای و یادمانی امامزاده است.

فهرست منابع

• اتینگهاوزن، ریچارد و گرابار، الگ. (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی. ت :

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

مسعودی اصل، بهزاد، فرزین، احمدعلی، جوادی، شهره و براتی، ناصر. ۱۳۹۷. مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران. باغ نظر، ۱۵ (۶۴) : ۱۴-۵.

DOI: 10.22034/bagh.2018.69476

URL: http://www.bagh-sj.com/article_69476.html